

A KIEGYZÉS NEMZETI ÉS BIRODALMI LÁTÓSZÖGBŐL*

GYÁNI GÁBOR

A historizált magyar nemzeti öntudat örökölt ketős természete, a nacionalista és a birodalmi orientáció egyidejűsége és egymással folytatott szüntelen küzdelme a kiegyezés történetírói megítélését is hatalmában tartja. Ezt a diszkurzív mezőt igyekszem áttekinteni a mai történetiszemléleti perspektívák fényében.

A kiegyezés kiélezetten polarizált politikai körülmények között kötöttetett, és a dualista kor politikai élete szintúgy végig a birodalombarát hatalmi elit és a függetlenségi eszmékkel átítatott, kossuthianus közjogi ellenzék rivalizálása jegyében zajlott. Ennek egyenes következménye a kiegyezésről és a dualizmus koráról szóló történeti beszéd eredendő ketőssége, amely a közelmúltig kánonképző erővel hatott. A kánonok párviadalát szemlélve főként az országtörténeti mesterelbeszéléseket tartom szem előtt, mert ezekben képződik a tudományos kánon.¹ Napjaink történetiszemléleti fordulatát bemutatva elsősorban a transznacionális történetírás jegyében alkotott birodalomtörténeti mesterelbeszélésekre figyelek.

A kiegyezést és a dualizmus korát illető, birodalombarát felfogásként ismert történeti-történetírói kánon elsőként a két háború között rögzült. Szekfű Gyula, Gratz Gusztáv és Eckhart Ferenc munkáira, munkáik vonatkozó megállapításaira utalhatunk e tekintetben. Szekfű Gyula összefoglaló munkájában pozitív kicsengésű történelmi eseményként idézi fel a kiegyezést, mivel a lehetőségekhez képest maximálisan elérhetővé tette a magyar állami szuvereni-

tást. „Deák és Ferenc József műve [...] gyakorlatilag a nemzeti szuverenitást és autarkitát sokkal inkább biztosítá, mint 1526 óta bármely törvényünk, vagy akár Bocskay, Bethlen, Rákóczy György és Ferenc támadásai.”² A birodalom sajátos hatalmi eszközeivel ekként garantált magyar állami szuverenitás „Magyarország újkori történelmének leghosszabb békekorszakába” vezette az országot.³ Az utóbbi kijelentés értelmét Eckhart Ferenc világítja meg, midőn kijelenti: a kiegyezés a két szemben álló fél kölcsönös önmegtartóztatásán nyugvó „közjogi békét” teremtett a birodalom és a magyar nemzet között. Ez fontos magyar érdek is volt egyúttal, mivel a dualizmus kori magyar kormányzó elitre a közvetítés funkcióját ruházta rá. A dualista berendezkedés „[v]ezetőinek, a magyar kormányelnököknek a dinasztikus érdekek és az egyre követelőbb közhangulat közt kellett közvetíteni, állandóan abban a veszélyben, hogy ha a nemzeti kívánságokat, amelyek a közjogi ellenzék izgatásainak hatása alatt a teljes önállóságra irányultak, képviselik, az uralkodónál lesznek kegyvesztettek, avagy a közös intézmények erősebb védelmezése parlamenti helyzetüket teszi lehetetlenné.”⁴ Ennek a történetírói mainstreamnek az árnyékában a függetlenségi történetiszemlélet jegyében kifejtett kiegyezéskritika, ha ilyen akkortájt egyáltalán létezett, nem hatott komoly erővel a történetírásban.

Az ellennarratíva képviselőjében az emigráns Jászi Oszkár szólalt meg az Egyesült Államokban angolul közzétett könyvében. Munkájának azonban nem, vagy alig volt érdemi hatása idehaza. Jászi a kiegyezéssel közvetlenül nem foglalkozott, a Monarchia felbomlását viszont szükségszerű eseménynek tekintette, amelyet endogén okokkal magyarázott. Közvetett módon ezzel viszont a kiegyezés hosszú távú történelmi sikertelenségét sugallta. A centrifugális erők motorja Jászi szerint a nemzeti szeparatizmusok ellenállhatatlan ereje volt, melyet fennállása hosszú évtizedeiben a Monarchia képtelen volt semlegesíteni.⁵ Jászi koncepciója később komoly hatást fejtett ki; paradox módon az utódállamok nacionalista Monarchia-felfogásába is mélyen beivódott, holott Jászi ekkor sem állt a történelem nacionalista paradigmájának talaján.

Hasonlóan marginális felfogást képviselt Németh László és nyomában Bibó István. Hadd szorítkozzam ezúttal Németh Lászlóra,⁶ kiemelve nézeteiből azt, hogy a kiegyezéssel átmentett Habsburg Birodalom nemcsak azért rossz konstrukció, mert „háromne-

* ■ Előadásként hangzott el a Debreceni Egyetemen 2017. november 8-án az 1867 – Történetiség, emlékezet és a politika vizuális nyelve címmel rendezett konferencián.

1 ■ Vö. Dénes Iván Zoltán: A magyar nemzet története és a Magyar történet kánonjai, valamint Gergely András: Kísérlet mesterelbeszélés megalkotására: a „tíz-kötetes” Magyarország története. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A magyar történetírás kánonjai. Ráció, Bp., 2015. 191–213. old.

2 ■ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. V. kötet. Írta: Szekfű Gyula. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1939. 466. old. Nem véletlen elírás, Bocskai és a Rákócziak ipszilonnal írva szerepelnek Szekfű idézett munkájában.

3 ■ Uo.
4 ■ Eckhart Ferenc: Magyarország története. Káldor Könyvkiadóvállalat, Bp., 1935. 292–293. old.

5 ■ Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Ford. Zinner Judit. Előszó: Hanák Péter. Gondolat, Bp., 1982., főként 74–82. old.

6 ■ A bibói felfogásról lásd Gyáni Gábor: Bibó István kiegyezés-kritikája. In: uő: Nép, nemzet, zsidó. Kalligram, Bp., 2013. 113–130. old.

gyed vagy hétnyolcadnyi függőség volt” a magyarokra nézve, hanem főként azért, mert „67 erkölcsi csapda volt, amelyből nem nyílt szabadulás”.⁷ Ezen pedig Németh azt értette, hogy: „A magyar népre 67 ebben a Habsburg-tákolmányban egész lehetetlen szerepet osztott ki: felelős lett azért, ami legjobban őt nyomta.”⁸ A kiegyezés átka szerinte ebben állt: „A Monarchiát egy élni akaró népnek sem lehetett elfogadni, mert az nem volt élő idea többé, csak ittmaradt keret, mely minden órában szétmállhatott.”⁹ Bibó azzal tette teljessé ezt az eredetileg Németh által intonált történeti felfogást, hogy rámutatott: ami a kiegyezéssel létrejött, az alapvetően hazugsággal telített helyzetet teremtett Magyarországon, ahol ezt követően mindvégig a fordított kiválasztás elve érvényesült. Ennek nyomán az öncsalásra, illúziókra épülő „hamis realizmus” politikája és ethosza vált döntő magyar attribútummá.¹⁰

Ez a szellemi hagyaték merőben új funkcióba került azután, hogy az 1940-es évek végétől a magyar történeti gondolkodást és az akadémiai történetírást a marxista-leninista szellemi vágányra állították át. A Révai József által szorgalmazott kanonizáció, melynek gyakorlati végrehajtása Andics Erzsébet kezébe volt letéve, a kiegyezés és a dualizmus megítélésekor két szemléletmódot párosított egymással: a függetlenségi eszmekört és az osztályelméletet. E koncepció szerint a Monarchia mint a népek börtöne nem csupán a nemzetiségeket nyomta el kíméletlen módon, de magát Magyarországot is gyarmati, legalábbis félgymati sorba taszította.¹¹ Ez a történeti kép 1956 után is tovább élt, áthatva a kiegyezésről alkotott történetfelfogások egyikét, amely azonban ekkor már éles vitában állt a birodalombarát koncepcióval. A sommásan Hanák-Szabad-vitaként számon tartott történészi diskurzus alaposan feldolgozott téma, így most szükségtelen részletesen taglalni.¹²

Lássuk, miről szóltak a vitapartnerek a polémia során. Szabad György nem rejtette véka alá véleményét, hogy 1867 valójában 1848 ígéretét vonta vissza: „A magyar birtokos osztály többségi pártjának a polgárság vezető rétegei által is támogatott politikai az 1848-as alaptörvények érvényesülését ünnepezték, de megcsonkítását rögzítették az udvarral és az osztrák nagybirtokosok, nagytőkések zömének bizalmát élvező bécsi kormánnyal kötött megállapodásban.”¹³ Ennek a marxista nyelven fogalmazott kiegyezéskritikának a szerzője elismerte, hogy „a korlátlan abszolutizmus felszámolása, a politikai konszolidáció az addiginál kedvezőbb feltételeket teremtett a kapitalista fejlődés továbbhaladása és a szerveződő munkásosztály jövődjének küzdelmei számára”;¹⁴ viszont kevesellte az utóbbiak előtt ekként megnyíló tényleges lehetőségeket. A nemzetállami szuverenitás korlátozottsága és a gazdaság modern fejlődését hátráltató körülmények egyaránt a kiegyezés negatív következményeiként jelennek meg Szabad előadásában. Később megfogalmazott álláspontja szerint a politikai kiegyezés olyan gazdasági „kiegye-

zés” eredményezett, ami a gazdasági önrendelkezés lényeges biztosítékaitól fosztotta meg az országot; ez volt, szerinte, az a „felár”, melyet Magyarországnak a kiegyezéssel létrehozott birodalmi együttélésért meg kellett fizetnie.¹⁵ Szabad ugyanezen a véleményen volt a *Magyarország története* IV., az ún. egyetemi tankönyvbe írt kiegyezés-fejezetének szerzőjeként, továbbá a tizkötetes *Magyarország története* hatodik kötetében általa írt fejezetben.¹⁶ Nem vitás: Szabad György képviselte mindeme országtörténeti mesterelbeszésekben az akkoriban hivatalos történetírói álláspontként számon tartott történeti kánont. Ez azért érdekes csupán, mert Szabad György önmagát és az általa képviselt történeti felfogást utóbb margóra szorítottként állította be, amely szerinte ugyanakkor a kutatásra alapozott „tisztá” tudományt képviselte (volna) az ideológiai és politikai megfontolásokat előtérbe helyező akadémiai történetírói főiránnyal szemben.¹⁷

A röviden vázolt szemléletmód szimptomatikus eleme volt a félgymati gazdasági függés tana, melyet Szabad is folyton hangoztatott, noha ő maga soha nem végzett rendszeres kutatásokat e téren.¹⁸ A tézis részletesebb kidolgozását kezdetben Sándor Vilmos, az 1960-as és 1970-es években pedig Tolnai György vállalta magára. A hamisítatlanul marxista, sőt kifejezetten révaiánus gondolati keretben, ilyen retorikával előadott koncepció lényegét tömören adja

7 ■ Németh László: *Szekfű Gyula*. Bolyai Akadémia, Bp., n. 2. kiadás. 54. old.

8 ■ Uo. 55. old.

9 ■ Uo.

10 ■ Gyáni: Bibó István kiegyezés-kritikája.

11 ■ A révaiánus, tehát egyszerre függetlenségi és osztályharcos történetfelfogás alapművei: Révai József: *Kossuth Lajos*. Szikra, Bp., 1944.; uő: *Marxizmus és magyarság. Tanulmányok, cikkek*. Szikra, Bp., 1946., különösen 118–123. old.; Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Bartsch Sándor, Bp., 1943. Ez utóbbi munkának számos új kiadása látott napvilágot az ötvenes években.

12 ■ Hanák Péter: A kiegyezés historiográfiájához. *Valóság*, 1973. 12. szám, 16–25. old.; 1974. 12. szám, 11–28. old.; uő: *1867 – európai térben és időben*. Vál., s. a. r. és bev. Somogyi Éva. História – MTA TTI, Bp., 2001. 191–196. old.; Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma*. Új Mandátum, Bp., 2007. 44–79. old.; Romsics Ignác: *Clió búvólejtében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 441–443. old.; Csorba László: *Ki lehet a jövőnek mestere? Hanák Péter és Szabad György kiegyezés-vitájáról – utolsó írásaik tükrében*. Kézirat. A vita anyagához lásd még: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris, Bp., 2004. 395–591. old.

13 ■ In: Molnár Erik (főszerk.): *Magyarország története II. kötet*. Gondolat, Bp., 1964. 72. old. Szabad György ebben a hivatalos marxista történeti felfogást képviselő munkában szerzőként jegyezte az 1849 és 1890 közötti korszakot áttekintő fejezeteket.

14 ■ Uo.

15 ■ Szabad György felszólalása. In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai, Bp., 1971. 96. old.

16 ■ Hanák Péter – Erényi Tibor – Szabad György (szerk.): *Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora*. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 129–130. old.; Kovács Endre (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai, Bp., 1987.

17 ■ Szabad György: *Aradtól az országgyűlésig*. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Magvető, Bp., 2017. 87–110. old.

vissza a következő kijelentése: „Az önálló tőkés fejlődésnek a kiegyezés alkalmával történt feladása lényegében Magyarország gazdasági és politikai függőségének a magyar földbirtokos osztály aktív közreműködésével történt törvényes alapra helyezése volt, a korábbi helyzettel szemben, amikor még az abszolutizmus fegyveres kényszere volt a függőség alapja.”¹⁹ Magyarán: a kiegyezés bizonyos időre tartósította, illetve a közben megváltozott feltételek között éltette tovább az ország koloniális alárendeltségét.

Az eredetileg Szekfű által is képviselt gondolat, amely reálpolitikai tettként értékelte a kiegyezést, röviddel 1956-ot követően éledt fel Csipkerózsika-álmából. Hanák Péter elsőként fogalmazta meg 1960-ban, hogy a kiegyezés – az adott körülmények között – *reális kompromisszum* volt. Ha bírálattal kell illetni a kettős Monarchiát, akkor az szerinte semmiképp sem irányulhat a magyar nemzetiségnek a birodalmon belüli megoldatlan helyzetére. Miért? „Egyrészt azért, mert a magyar önállóság ügyét rendezte viszonylag legkiterjedtebb mértékben, másrészt, mert nem indokolt a magyar önállóság csonkaságát a soknemzetiségű Monarchia nemzeti kérdésének egész komplexumától elválasztva vizsgálni.”²⁰ A *reális kompromisszum* koncepciója a realitás fogalmát egyrészt a kiegyezés idején ténylegesen fennálló nemzetközi status quo-ban rejlő valós lehe-

tőségekkel, másrészt azzal indokolta, hogy így vált egyedül lehetségessé a történeti országterület mint magyar nemzetállam megőrzése.²¹

Valamivel később egészült ki az argumentáció a Monarchia 1867 utáni gazdasági teljesítményének méltánylásával. Egyes történészek ugyanis arra a meggyőződésre jutottak, hogy a kiegyezés teremtette meg azokat a közös gazdasági (többek közt vámközösségi) kereteket, amelyekben a gazdasági modernizáció komparatív előnyei érvényesülhettek. Mindezek hiányában az ország nem érthette volna el azt a gazdasági fejlettséget, amelyre egyes-egyedül a Monarchia tett bennünket képessé. Szerintük ebből az utólagos történelmi perspektívából tekintve is reális kompromisszumnak bizonyult tehát a kiegyezés. Berend T. Iván, Hanák Péter, Katus László és Ránki György nevéhez kötődik ennek a növekedélmélet segítségével empirikusan is alátámasztani kívánt történeti diskurzusnak a művelése.²² Megjegyzem: az akkori országtörténeti mesterelbeszésekben a felsoroltak közül kizárólag Katus László birodalombárát gazdaságtörténeti megközelítése kapott helyet!²³

Ez utóbbi koncepció értelmében a dualista Magyarország semmiképp sem volt az Osztrák–Magyar Monarchia alárendelt helyzetű gazdasági régiója, mivel őrizte relatív nemzeti önállóságát a nagy birodalmi egészen belül. Végül azonban ez a felfogás sem torkollott a birodalom egyszerű apológiájába, amit részben a mélyén rejlő marxista szemlélet akadályozott meg. A mély marxista szemléleti beidegződést explicit módon elsősorban Galántai József képviselte a kiegyezés centenáriuma alkalmával írt összefoglaló könyvében. Ebből megtudjuk, hogy 1867 „helyes” megítélése csak Marxnak, Engelsnek, sőt Leninnek a témát érintő példamutató megállapításai alapján lehetséges.²⁴

A marxista osztályelmélet ugyanakkor egyaránt áthatotta a kiegyezés Szabad, illetve Hanák által képviselt felfogását. Hanák formulájában a magyar uralkodó osztályok társadalmi vezető szerepe és hatalmi monopóliuma ad magyarázatot a kiegyezés megkötésére. Ezt a társadalmi vezető szerepet és hatalmi monopóliumot azonban „nem a kiegyezés teremtett[e], hanem az teremtette meg a kiegyezést”.²⁵ A dualizmus politikai és társadalmi berendezkedése magyar osztályuralmon nyugvó rendszer volt, ahol „a szociális és a nemzeti elnyomás – ha nem is minden esetben, de többnyire – összekapcsolódott” egymással.²⁶ Az osztály- és nemzeti ségi elnyomás *par excellence* marxista szlogenje közös szemléleti elem gyanánt kötötte össze egymással a két rivális történeti felfogást, melyet – más téren – markáns különbségek választottak el egymástól. Szabad György megfogalmazása szerint például: „Kossuthnak a történelem által oly sokban igazolt logikáját áradó retorikájára mutatva szónokias, hatásvadászó gáncsoskodásnak ítélték a *szűk osztályérdekeket* érvényesítő politikusok” (kiemelés tőlem – Gy. G.), akik a kiegyezést megkötötték a bécsi udvarral.²⁷

18 ■ Egyedüli kivételként egy 1958-ban Budapesten rendezett nemzetközi tanácskozáson tartott német nyelvű előadása említhető (Szabad írása kötetben 1961-ben jelent meg csupán), amely ugyanakkor a gyarmati/félgymarmati függés tézisének a meghaladására tett kísérlet volt, az ellenkezőjét állította tehát benne Szabad, mint aminek később az egyik fő szószólója lett. Vö. Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye*, 46. old.

19 ■ Tolnai György: *A manufaktúrák pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon 1850–1867*. Akadémiai, Bp., 1980. 168. old.

20 ■ Így és ebben foglalta össze utóbb Hanák ott elhangzott előadását. Hanák: *A kiegyezés historiográfiájához*, 1974, 17. old.

21 ■ Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*. In: *Vita*: i. m. 20–22. old.; Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Bp., 1971. 22–24. old.

22 ■ Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéhez*. Magvető, Bp., 1974. 9–142.; Hanák Péter: *Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Századok*, 1971. 5. szám, 903–931.; László Katus: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913)*. A Quantitative Analysis. In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe*. Akadémiai, Bp., 1970. 35–127.; Katus László: *Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányi és cikkei*. Szerk.: Nagy Mariann – Vértési László. Pécsi Tudományegyetem Történelem Tanszékcsoport, Pécs, 2008. 9–153. old.

23 ■ Kovács (főszerk.): *Magyarország története 1848–1890*, 2. köt. 913–1038. old.

24 ■ Galántai József: *Az 1867-es kiegyezés*. Kossuth, Bp., 1967. 145–152. old.

25 ■ In: *Vita*, 22. old.; Hanák: *A dualizmus korának történeti problémái*, 23. old.

26 ■ In: *Vita*, 23. old.

27 ■ In: Molnár (főszerk.): *Magyarország története II*. 72. old. Továbbá, In: Hanák–Erényi–Szabad (szerk.): *Magyarország története 1849–1918*, 129. old.; In: Kovács: *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt., 767. old.

Már csak azért sem válhatta ki a dualista berendezkedés az akkori akadémiai és egyetemi történeszek feltétlen elismerését, mert kivétel nélkül mind a nemzeti történeti paradigma keretében gondolkodtak. Ha akkoriban egyáltalán szóba került a lajtántúli birodalomrész, akkor ez csupán a magyar kiegyezéstető alá hozó hazai politikai körök időnként módosuló tárgyalási pozícióinak a jobb megértéséhez megkívánt mértékben és módon történt; nem merült fel viszont, hogy magából a birodalmi kontextusból kiindulva érzékeltesék a „kiegyenlítő” magyar politika érvényesülését, vagy esetleges kudarcát. A hatvanas és hetvenes évek magyar történetírása ritkán és elvértve tudatosította ezt a nyilvánvaló egyoldalúságot.²⁸ Az sem tagadható viszont, hogy 1956 nemzeti forradalma után a függetlenségi, kossuthiánus történetírói nézet hangoztatása mondhatni pozitív politikai tartalmat hordozott, éles ellentétben a révaiánus koncepcióval, sőt olykor még magával az akkori birodalombarát történeti felfogással szemben is.²⁹

Hanák Péter majd csak évtizedekkel később jutott el a nemzeti látószög viszonylagossá tételéig, amikor utolsó, e tárgyban írt, már csak a halála után kiadott művében így fogalmazott:

„Végeredményben azt mondhatjuk, hogy a Habsburgok birodalma még életképes volt, amit egyébként utolsó fél évszázadának fényes gazdasági és civilizatorikus eredményei, kulturális virágkora és sok pozitív reformja bizonyít. [...] Ha ez így volt, ha az egész korabeli európai szituáció a nyugalmi egyensúly fenntartásán alapult, s ha a korszellem *vagy* a birodalmi, *vagy* a nemzetállami koncepciókat sugallta, akkor miért és mennyiben volt az 1867. évi kiegyezés megalkotóival és híveivel együtt felelős a 20. század katasztrófáiért, a világháborúért, a felbomlásért?”³⁰ (Kiemelés tőlem – Gy. G.)

Az azóta napvilágot látott országtörténeti meszterelbeszélések szerzői vajmi kevéssel bővítették a hajdani diskurzust. Olykor feltűnően tartózkodnak a határozott véleményalkotástól, kijelentvén: „még mindig a kiegyezéssel közös történelmi korszakban élünk, tehát mai világunk alakulásával együtt szükségképpen változnak azok a szempontjaink is, amelyek alapján a »deáki békemű« előnyeinek és hátrányainak listáját időről időre felülvizsgáljuk.”³¹ Másvalaki elfogadja ugyan a „reális kompromisszum” tételét, de megtoldja azzal, hogy a „kiegyezési rendszer” képtelen volt – és nem is akart – megbirkózni az egy idő után felmerülő problémákkal.³² Ezt leszögezi ugyan, de elmarad az egyértelmű történeti állásfoglalás a kiegyezés megítélésében, miután a megfogalmazás nyitva hagyja azt az égetően fontos kérdést, hogy a problémamegoldó képesség állítólagos hiánya a kiegyezés aktusába eredetileg is bele volt-e már kódolva,³³ vagy pedig menet közben vesztette el csupán a „kiegyezési rendszer” ezt a képességét.

Hanák idézett kései, jóllehet tétova felvetése viszont némiképp megelőlegezi napjaink nemzetközi történeti diskurzusát, ahol a modern kori nem-

zetállami vagy birodalmi fejlődés alternatívája a megszokottól eltérő, új értelmet nyer. A globalizáció tapasztalatai is megerősítik, hogy a nemzeti historiográfiák súlyosan tévednek, amikor részben vagy teljesen feledésre ítélik, legalábbis kizárólag csak fekete színekkel festik le a közös birodalmi múlt emlékét. Eljárásuk szöges ellentétben áll ugyanakkor a történetírói historizmus deklarált elveivel, amelyeket hallgatólagosan a nemzeti történetírások is elismernek, nevezetesen hogy a történésznek a múltat annak saját értelem-összefüggéseiben kell feldolgoznia és elbeszélnie. Ez nem zárja ki ugyanakkor a történelmi teleológia rávetítését a felettébb kusza múltbeli világra. A kettő összekeverése nem kezeskedhet azonban azért, hogy a történelem fogalma koherens maradjon. Így nem csoda, ha olykor a birodalmi és leginkább a nemzeti látószög kerekedik felül egy-egy történeti beszámolóban.

Az egyelőre csak a nemzetközi történetírói színtéren végbemenő paradigmaváltás eredménye, hogy kétségessé kezd válni a nemzeti, nemzetállami modernitás állítólagos fölénye a birodalmi fejlődés történelmi alternatívájával szemben. A vagy nemzet, vagy birodalom szokásos, mondhatni kötelező elve, ami a birodalomnak a maradiság, a nemzetnek és a mindenkori nacionalizmusnak pedig a modernitás jegyét tulajdonítja, ezzel akár sutba is vágható. Így már el lehet végre gondolkodni azon, mikor és hol mi vitte inkább előre a XIX. századi európai modernitás állam- és társadalomfejlődését. Ha többé nem ragaszkodunk mereven a nemzeti, sőt nacio-

28 ■ Beszédes kivétel: Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Akadémiai, Bp., 1976.

29 ■ Erről a gondolati (ideológiai) kontextusról bővebben szövegek: Gyáni Gábor: *A Habsburg-múlt emlékezeti kánonjai*. In: uő: *Relatív történelem*. Typotex, Bp., 2007. 116–120. old. Fontos továbbá: Kovács András: *Két kiegyezés* (1991). In: Cieger András (szerk.): *A kiegyezés*. Osiris, Bp., 2004. 346–360. old.

30 ■ Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001. 192. old.

31 ■ Csorba László: *Az önkényuralom kora (1849–1867)*. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Korona, Bp., 1998. 342. old.

32 ■ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Bp., 1999. 15. old.

33 ■ Ahogy Szabad György sugallja: „a Habsburg-hatalommal kötött kiegyezés szinte lehetetlenné tette, hogy a magyar politika erői az adott rendszer keretei között utat találjanak az együtt élő népekkel való megegyezéshez”. In: Kovács: *Magyarország története 1848–1890*, 1. köt. 768. old.

34 ■ Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen: *Empires and Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009.; Jürgen Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. Beck, München, 2009.; Stefan Berger – Alexei Miller (eds.): *Nationalizing Empires*. Central European University Press, Bp. – New York, 2015.

35 ■ Historiográfiai áttekintéshez vö. Simon Gunn: *History and Cultural Theory*. Pearson Education, Harlow, 2006. 173–178. old.; Stefan Berger: *Rising Like a Phoenix... The Renaissance of National History Writing in Germany and Britain since the 1980s*. In: Stefan Berger – Chris Lorenz (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2010. 439–448. old.

36 ■ Gerald Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs, 1848–1918*.

nalista történeti felfogás érvényességéhez, akkor a korábbiakhoz képest szabadabban és kreatívabban értelmezhetjük a XIX. századi európai birodalmaknak a maguk korában betöltött történelmi funkcióját. Nem mélyedhetünk el ez alkalommal ennek a szemléletváltásnak a beható taglalásában, így csak jelezzük, hogy ennek során egyebek közt a birodalmi, illetve a birodalmon belüli nemzeti entitás fogalma is új megvilágításba kerül.

A kérdés újabb szakirodalmában kiemelten kezelik a modernitás XIX. századi birodalmi opcióját.³⁴ A modernitást a történészek mint *birodalmi nemzetállam-építést* szemlélik immár, rámutatva, hogy olykor magában a birodalomban is létrejön, létrejöhét egy nemzet, sőt a birodalom magjában akár még az önálló nemzetállam is. Az utóbbi megtörtént egyébként a korabeli Brit Birodalomban is, amit a szigetszágai nemzetállamiság fémjelez.³⁵ Egy másik történeti modellben a nemzetek (vagy a potenciális nemzetállamok) történetesen a birodalmi, a birodalmon belüli elhelyezkedésüket arra használják fel – gyakran nem is elhanyagolható sikerrel –, hogy idővel teljessé tegyék saját nemzeti (majd nemzetállami) mivoltukat. Ennek paradigmatis esete az Osztrák–Magyar Monarchia, ahol egyszerre van dolgunk birodalmon *belüli* önálló nemzetállam-építéssel, továbbá azzal, hogy a nemzeti (akkor még nemzetiségként, illetve *Volksstamm*ként [néptörzsként] azonosított) etnikai-kulturális, sőt nemegyszer politikai elkülönülés bátran és fokozottan építhetett a birodalmi intézményekre, mindeneke előtt a birodalmi alkotmány által

az egyes népcsoportok (néptörzsek) és egyedeik számára egyöntetűen biztosított szabadságjogokra, és persze a birodalom gazdasági-társadalmi-szellemi modernizálódásával előttük is megnyíló számtalan tárgyi lehetőségre. Mindezek együttes kiaknázása szükséges, ha nem is feltétlenül elégséges feltétele volt annak, hogy a birodalom egyes alkotóelemei, a tartományokat is beleértve, egy idő után valóban képessé váljanak a saját nemzeti, nemzetállami mibenlétük megvalósítására.³⁶

A kiegyezéssel megalkotott alkotmányos-liberális birodalom *keretein belüli* nemzetfejlődés egyik modellértékű példája volt a Magyar Királyság, a másik modellt pedig a horvát, a galíciai, a morvaországi és a bukovinai kiegyezés és ennél szerényebb módon egy sor további nemzeti-nemzetiségi autonómia törekvés valósította meg végül.³⁷

Az 1867-es kiegyezés valóban határkönek számított: a birodalom gyökeres átszervezése, az államélet modernizálása, a piaci alapokon nyugvó gazdasági és társadalmi fejlődés szabadjára engedése messzeemenően megfelelt a modern nemzetállami fejlődés, a modernitás korabeli európai követelményeinek. Nincs most hely a kérdés részletes kibontására, és szükség sincs rá, mivel itt nem a reáltörténelem, hanem a róla szóló történetési beszéd historikumát taglalom. Elég, ha az új keletű transznacionális birodalomtörténet-írásra utalok, melynek szellemi központja jelenleg az Egyesült Államokban van. Közép-Európában is mind nagyobb igény mutatkozik ennek a történeti látásmódnak a befogadására, amit egyebek közt Gerald Stourzh osztrák történész már említett munkássága, valamint a bécsi Akadémia és a Bécsi Egyetem megannyi *Habsburgermonarchie* néven futó kutatása is alátámaszt.³⁸ Az ily értelmű szellemi kezdeményezések újabban azonban átkerültek a tengerentúlra, mindeneke előtt Minnesotába, ahol a *Center for Austrian Studies* székel, és ahonnan az újító szellemi impulzusok többsége érkezik. Ennek a zömében amerikai történészek által művelt történeti diskurzusnak a jeles képviselői (Pieter M. Judson, Gary B. Cohen, Tara Zahra, Daniel L. Unowsky, John Deák, Jeremy King, az angol-osztrák Lawrence Cole, az angol Robert J. W. Evans, Mark Cornwall és sokan mások) a megszokottól eltérő birodalomtörténetet írnak, másfélét, mint jól ismert elődeik (Robert A. Kann, C. A. Macartney, A. J. P. Taylor és további mások).

Visszatérve az 1867-es kiegyezés új, birodalmi léptékű történeti recepciójához, Pieter M. Judson frissen megjelent birodalomtörténeti mesterelbeszéléséhez folyamodnék példáért. A Judson e munkáját a *BUKSZ* jelen számában ismertető írás feleslegesé teszi a részletező bemutatást, ezért ez alkalommal csak a könyvnek a kiegyezést tárgyaló rövid részével foglalkozom.³⁹

Pieter M. Judson a *Settlement* címet viselő fejezetben tárgyalja magát a kiegyezést. A megnevezés maga is némi magyarázatot követel. Az *Ausgleich*, a kiegye-

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1985.; Andrea Komlosy: Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy. In: Berger-Miller (eds.): *Nationalizing the Past. Historians as Nation Builders in Modern Europe* 369–427. old.

37 ■ Stourzh: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs*; Uő: *The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria* (1992), továbbá *Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences* (1994), továbbá *The National Compromise in the Bukovina* (1996). In: uő: *From Vienna to Chicago and Back. Essays on Intellectual History and Political Thought in Europe and America*. University of Chicago Press, Chicago, 2007. 133–176. old.; T. Millis Kelly: *Last Best Chance or Last Gasp? The Compromise of 1905 and Czech Politics in Moravia. Austrian History Yearbook*, 2003. 279–301.; Daniel Unowsky: „Our gratitude has no limit”: Polish Nationalism, Dynastic Patriotism, and the 1880 Imperial Inspection Tour of Galicia. *Austrian History Yearbook*, 2003. 145–171. old.; Rész Imre: Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés. In: uő: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. L'Harmattan, Bp., 2004. 101–121. old.; Markian Prokopovych: *Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital, 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, 2009.; Somogyi Éva: A dualizmus és a föderalizmus választóvonal 1871 októberében. *Történelmi Szemle*, 2010. 4. szám, 559–569.; Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2016. passim.

38 ■ A 2018-ban befejeződő *Habsburgermonarchie 1848–1918* addigra már 12 duplakötetes vállalkozása mellett a *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* címen futó tanulmánykötet-sorozatot kell itt megemlíteni.

39 ■ Judson: *The Habsburg Empire*.

zés, valamint a *Compromise* más-más konnotációkkal jár.⁴⁰ Feltehetően Judson azért döntött a *Settlement* és nem a szokványos *Compromise* terminus használatára mellett, mert ez utóbbi döntően a magyar függetlenségi politikai tábor csalódottságát fejezi ki, s nem azt a kiegyenlítést, amely a német *Ausgleich* szóban is benne rejlik. Az a mód, ahogy Judson a *Settlement*-ként megnevezett közjogi aktust értelmezi, szintén ezt a feltevést látszik alátámasztani. A *Settlement* a magyarok számára – állítja Judson – a belügyek terén elérhetővé tette a teljes függetlenséget az ausztriai birodalomtól, amellyel együtt egy bizonyos időre a belülről alaposan megreformált birodalomhoz kötötte az ország sorsát. A *Settlement* egy akkor még liberális birodalmi politikai elit által kormányzott modern alkotmányos királyságot (császárságot) létesített a térségben, amely szakított az abszolutista alapokon nyugvó merev állami centralizmussal. Bár egyes uralkodói felségjogok továbbra is életben maradtak, ezek gyakorlását alkotmányos keretek közé szorították. Ezáltal a Habsburg Birodalom 1867-ben megmaradt területén olyan *nemzeti birodalom* keletkezett, amely a német és a magyar állami központosítás győzelmét eredményezte a tartományok által szorgalmazott föderalizmussal szemben. Az 1867-es kiegyezés ugyanakkor ezen utóbbiak szemében mindvégig követendő megoldásnak számított, és lankadatlanul nagy vonzerőt jelentett számukra. 1867 mint iránytű ennél fogva *nem* a birodalom szétverésének, hanem ez irányú továbbfejlesztésének lett a mintája a föderalisták és a tőlük ekkor még szinte megkülönböztethetetlen nacionalisták számára egyaránt. Bár az utóbbiak 1918-ig képtelenek voltak elérni ezeket a célokat úgy és abban a teljességben, ahogy az a magyaroknak 1867-ben sikerült, idővel a nyelvhasználatot, a helyhatósági önrendelkezést vagy az iskola- és a jóléti politikát illetően a birodalmon belül maradvák is számottevő autonómiára tettek szert. Ez pedig közvetlenül segítette őket a későbbi nemzetállam-építő erőfeszítéseikben. Ebből is kiviláglik, hogy Pieter M. Judson sokat merített az új keletű Monarchia-történetírás hozadékából (lásd a 35. jegyzetben hivatkozott munkák egy bizonyos részét).

A kiegyezés judsoni víziója gyökeresen különbözik attól, amit a nemzeti és kivált a nacionalista történetírás szokott előadni az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről. Manapság tehát itt tart a kiegyezés fel tűnően átalakuló történetírói megítélése. □

40 ■ Ezen terminusoknak az eltérő jelentéseit taglalja: Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C. – Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2000. 212–213. old. Úgy tűnik, a kiegyezés szó fokozatosan váltotta fel a kezdetben inkább használt (békés) kiegyenlítés terminusát a XIX. század végi hazai politikai közbeszédben. Ezért a megfigyelésért Pajkossy Gábornak tartozom köszönettel.